

Kapitola 11.

Cizinec jako sociolog:

Sociolog jako cizinec

Cizinec může přinejlepším chtít a být schopen sdílet se skupinou, do které vstupuje, její přítomnost a budoucnost; nikdy však její minulost.

Hrobů a vzpomínek se nelze zmocnit, nelze je přestěhovat.

Alfred Schutz: Cizinec

11.1. Kdo je cizinec

Alfred Schutz ve studii *Stranger* (1962) nabízí hluboký vhled do procesů, jimiž prochází člověk, který se musí zařadit do skupiny s kulturou, která není jeho vlastní. Schutzův cizinec je emigrant. Ale cizincem může být také třeba děvče z malé vesnice, které vstupuje na univerzitu ve velkoměstě. Nebo mladý muž odvedený do armády, pacient hospitalizovaný v psychiatrické léčebně. A ovšem sociolog; nejen když studuje nějakou vzdálenou kulturu nebo srovnává sociální fenomény v různých zemích, ale v převážně většině jeho profesionální práce. S výjimkou vzácných příležitostí, kdy sociolog studuje vlastní dvoreček, třeba kolegiální vztahy na své vlastní katedře, snaží se proniknout do kultury, která není jeho vlastní. I když sociolog studuje příslušníky svého vlastního národa, budou se od něho lišit vzděláním, sociální třídou, souhrnem zkušeností, rozdílnou generační historií. Systém sdílených významů studované skupiny, tedy její kultura, bude jiná. Dalo by se říci, že sociolog je profesionálním cizincem.

Toto je v podstatě kapitola o srovnávacím výzkumu. Ale většina metodologických závěrů je aplikovatelná na téměř veškerou naši výzkumnou činnost. Jistě, třeba problémy smysluplného překladu z jazyka do jazyka budou v jiné poloze, když budeme srovnávat postoje studentů univerzity v Praze s postoji studentů v Lipsku, než v domácím výzkumu. Ale zamyšlení nad problémy překladu nás může učinit citlivějšími ke skutečnému smyslu výpovědí, řekněme učňů z Děčína.

Schutzova studie nám poskytne užitečné teoretické pozadí. Nadto je přesvědčivou ilustrací síly kvalitativního výzkumu. Schutz sám byl emigrant, který prošel transformací ze švýcarského bankéře v amerického sociologa. Kategorie a koncepty vyvinuté z fenomenologické analýzy zkušeností emigranta usilujícího o vstup do nové kultury jsou široce aplikovatelné; dokonce i na některé technické problémy kvantitativního výzkumu.

Sociolog jakožto sociolog a doufejme, že ne jako soukromá osoba, je nezaujatým pozorovatelem. Jako takový nemá onen zvláštní typ znalosti, kterou má jen skutečný člen společnosti. I v tom se podobá cizinci. Parafrázujeme zde Schutzovu analýzu procesu, ve kterém se člověk snaží přiblížit nové společnosti. Především cizincovo (sociologovo) porozumění je odlišné od speciální znalosti člena:

Člen společnosti seskupuje vnímaný svět kolem sebe jako sféry své dominace. Zajímá se hlavně o sféry, které jsou v jeho skutečném, nebo potenciálním dosahu. To, co potřebuje, je jen znalost relevantních elementů. Proto je jeho znalost

- inkohorentní,
- jen částečně jasná a
- plná protikladů.

"Přesto, že systém jeho znalostí je inkohorentní, přesto, že postrádá jasnost a konsistentnost, má člen značnou pravděpodobnost, že bude společností rozumět a že mu bude rozuměno."

Jak je to možné? Každý člen, vyrůstající uvnitř skupiny, přijímá hotová schémata kulturních vzorců, předávaná z generace na generaci předky, učiteli a autoritami.

Pro cizince - a dodejme i pro sociologa - ona šance rozumět a šance, že mu bude rozuměno, není zaručena: V okamžiku, kdy člen opouští svoji skupinu, jeho "myšlení jako obvykle" náhle nefunguje. Nediskutovaný a nepochybný průvodce k situacím objevujícím se normálně v jeho denním světě je najednou neužitečný. Hotové vzorce a recepty pro pochopení v krizi nepracují a cizinec je v krizové situaci neustále.

Člověk, který se snaží přiblížit nové kultuře již není se svojí vlastní skupinou. Kulturní vzorce nové skupiny nemají autoritu vyzkoušených receptů. Cizinec není součástí živé historické tradice, ve které se tyto recepty formovaly. Jenom ty způsoby života, které žili naši otcové a prarodci se mohou stát skutečnou součástí našeho životního stylu.

"Cizinec může přinejlepším chtít a být schopen sdílet se skupinou, do které vstupuje, její přítomnost a budoucnost; nikdy však její minulost. Hrobů a vzpomínek se nelze zmocnit, nelze je přestěhovat."

Nepřítomnost společné minulosti je důležitý koncept pro pochopení "těch druhých". Pro novou skupinu je nový příchozí "mužem bez minulosti". Pro cizince však staré, osvědčené, netransportovatelné vzorce chování zůstávají důležitým elementem v jeho vlastním životopise. Aniž by zapochyboval, cizinec začíná interpretovat novou skupinu v termínech "myšlení jako obvykle". Ovšem vzorce myšlení, které si přinesl, jsou ve skupině, ke které se hodlá přiblížit, neplatné.

Aplikace vlastních kulturních vzorců na jinou kulturní skupinu může být užitečným interpretativním schématem pro nezainteresovaného pozorovatele, turistu, novináře, nebo i sociologa, jemuž jde o porovnání viditelných jevů. Emigrant (nebo sociolog, který chce porozumět jiné kultuře) však není nezainteresovaným pozorovatelem. Cizinec se musí "stát součástí světa, který je třeba ovládat akcí." Schutz používá metaforu diváka, který se musí stát hercem v dramatu:

"Vyskočiv z hlediště na jeviště, stává se cizinec z diváka hercem. Vstupuje jako partner do sociálních vztahů se spoluherci a od nynějška se zúčastňuje akce, která už dávno probíhá. Avšak jeho znalost textu hry je velice neurčitá."

Teoreticky se cizinec se může na vstup do nové kultury připravit. Může třeba číst o této kultuře, o její

historii a politice, ale takové informace nestačí: Předem připravený obraz hostitelské kultury, který si cizinec přináší z domova, ukáže brzy svoji nedostatečnost. Nové kulturní vzorce nabývají pro cizince charakter prostředí. Toto nové prostředí je zcela odlišné od toho, co očekával, když byl ještě doma.

Jedna z nepředvídatelných změn souvisí s vnímáním vlastního statusu: Člověk vnímá okolní svět jako seskupený kolem sebe, se sebou samotným ve středu. Jedinec má definitivní pozici v hierarchii tohoto světa a je si jí vědom. Avšak v nové skupině nemá žádný status. Není mu tudíž umožněno vnímat sebe jako střed svého sociálního okolí.

Cizinec musí vzorce nové kultury překládat do termínů kultury jeho původního domova. Brzy však shledá, že v jeho vlastní kultuře zcela chybí termíny pro interpretaci nových vzorů.

Jazyk je pro cizince problémem. Ale jazyk je také metaforou cizincova úsilí proniknout do nové kultury.

Učení se cizímu jazyku je proces velice odlišný od zvládnání našeho mateřského jazyka. Musíme se učit "podivnou gramatiku" a "podivný slovník", zatím co ten náš je "tak jednoduchý". Není to snadné, ale je to možné. Gramatika a slovník jsou přenosné.

Možná, že jste četli některou z knih Harryho Rostena o panu Kaplanovi. Není to nic jiného než popis lekcí v kursu angličtiny v New Yorku pro nové přistěhvalce. Popis zápasu těchto lidí s úklady angličtiny je zdánlivě nepřeložitelný a nesmírně komický. Asi taky jen zdánlivě. Máme štěstí, že máme dokonce dva překlady a oba geniální. Když jsem kdysi v Praze četl Eisnerův překlad líčící heroickou bitvu pana Kaplana s nelogičností angličtiny, mohl jsem se rozsypat smíchy. Ale když jsem o něco později četl tuhle knížku v Americe, nebyla to už taková legrace. Spíše naopak. Najednou jsem já byl pan Kaplan, který se marně snaží zvládnout ty nepostžitelné dimenze jazyka. Takové úsilí je jistě komické. Ale ne pro pana Kaplana.

Schutz vysvětluje tuto nedobytnost cizího jazyka:

"...slovo nebo věta mají "lem", atmosféru, spojující je s minulostí, s prostředím, s emocionálními hodnotami a iracionálními implikacemi. Tento lem je to, z čeho se dělá poezie."

"Celá historie se zrcadlí v tom, jak se vyjadřujeme."

"Aby člověk volně vládl jazykem jako svobodným nástrojem výrazu, musel v něm psát milostné dopisy; musí vědět, jak se v něm modlit a proklínat, musí umět vyjádřit věci s odstínem odpovídajícím tomu, koho oslovuje, s odstínem, odpovídajícím situaci."

Ovšem, komunikace není jen otázkou jazyka. Už víme, že znalost člena skupiny není systematická, že je jen částečně jasná a že není bez protikladů. Člena skupiny tento nedostatek jasnosti netrápí, je schopen pochopit normální sociální situaci a automaticky na ni aplikovat hotový recept. Samozřejmost, o které nepochybuje, mu dává bezpečí a jistotu. Pro cizince jeho staré recepty nejsou použitelné. Normální sociální situace v nové společnosti není pro něj samozřejmá; každá taková sociální situace musí být zkoumána krok za krokem. Cizinec potřebuje explicitní znalost každého prvku situace, musí znovu a znovu definovat situaci.

"Pro člena skupiny je "znalost **ŽE**" dostatečná. Cizinec musí pátrat po "znalosti **PROČ**".

Racionální analýza vůbec nemusí nahradit spontánní porozumění, které je dáno každému členu. Cizincova definice situace může být velice vynalézavá a chytrá, ale přitom zcela mylná. To pěkně ilustruje příhoda, kterou mi jednou vyprávěla jedna moje studentka v Torontu. Považovala ji za velice veselou, a tak si ji převyprávíme v naší pohádce číslo 20.

Pohádka pro odrostlejší děti 20.

O cizinci a autobusu

V městské dopravě v Torontu vhodíte jízdné nebo lístek do malé skříňky, umístěné vedle řidiče. Je trochu neobvyklá, pěkně, moderně tvarovaná, zkrátka hi-tech.

Do autobusu vstupuje muž ve středních letech a ptá se řidiče, zda autobus jede k podzemní dráze. Jeho angličtina je dost přesná, ale mluví s těžkým přízvukem. Řidič mičky přikývne, ano autobus jede k podzemní dráze, a ukáže na skříňku, aby muž do ní hodil jízdné. Ten se však místo toho naklání nad skříňku a opakuje do ní svůj dotaz.

Jistě není těžké rekonstruovat cizincovu interpretaci: "V téhle, tolik na bezpečnost orientované Kanadě řidič zřejmě nesmí mluvit s cestujícími. Ale je pěkně, že myslí na všechno. Instalovali do autobusu nějaký chytrý komunikační systém a já se mohu zeptat přímo na nějaké ústřední informační službě."

Nutnost interpretovat každou sociální situaci racionálně vede cizince systematicky k mnoha chybným interpretacím: Pro cizince jsou relevantní jiné věci než pro člena společnosti. Pro člena člověk jednající v sociální situaci provádí pouze typickou funkci. Pro cizince je ten jednající vždycky individuálním jedincem. **Cizinec není schopen rozlišit mezi typickým a individuálním.**

Evropský student, který vstoupí na americkou univerzitu bude okouzlen (alespoň zpočátku), nejen tím, že ho bude profesor oslovovat křestním jménem, ale tím, že i on může křestním jménem oslovovat profesora. Vytvoří si tak - našťástí jenom dočasně - iluzi o vysoké demokratičnosti amerických univerzit. Když mně poprvé někdo řekl "Take care...", což přeloženo znamená asi "Dej na sebe pozor..", měl jsem příjemný pocit, že pro osobu, která to řekla, něco znamenám. Trvalo to nějaký čas, než jsem si uvědomil, že "Take care..." znamená asi tolik jako "tak ahoj...". V Americe není zvykem nabídnout sedadlo v autobuse nebo tramvaji sedadlo starší osobě nebo ženě. Takovou pozornost očekávají jen velice staré nebo nemocné osoby. Nabídnete-li své místo mladší ženě, řekněme pod šedesát, může pochybovat o počestnosti vašich úmyslů.

Už víme, že pro hostitelskou kulturu je cizinec člověkem bez minulosti.

"Cizincova loajalita je pro domácí skupinu pochybná. Cizinec není povinen zbožňovat idoly kmene"

"Často tato pochybnost o cizincově loajalitě pramení z údivu, že cizinec nepřijímá totalitu kulturních vzorců, že nepřijímá *ten přirozený a jedině správný způsob života* pro řešení všech svých problémů."

Cizincova neschopnost akceptovat všechny vzorce hostitelské společnosti je vnímána jako jeho neochota "stát se jedním z nás":

- Nejen, že nehraje golf, ale čte i takové divné knihy.
- Ona nezná ani jediné jméno hráče z NHL!
- Oni vůbec nedělají doma hamburgy! (V amerických kuchařkách najdete recepty na všechno. I na českého kapra na černo. Ale jen v málokteré najdete recept na hamburgy. Vždyť každý samozřejmě ví, jak se dělají hamburgy.)
- Oni slaví vánoce špatným způsobem. Dávají dětem dárky na Štědrý večer, místo aby jim je dali druhý den ráno. A místo krocana - představte si - jedí kapra.
- On vůbec nerozumí pravidlům baseballu; a to má doktorát!
- I své příjmení vyslovuje špatně! O tom mě denně přesvědčoval správce budovy, když zametal kolem bazény v malém činžáčku, ve kterém jsme bydleli v Santa Barbaře.

Jistě už víte, pod jako nálepkou sociologie definuje tento proces:

ETNOCENTRISMUS:

interpretace jiných kultur v pojmech naší vlastní kultury

Etnocentrismus je ovšem také součástí cizincovy existence. Protože dosud nezvládl nové kulturní vzorce, používá ty staré, nevhodné, které si přivezl s sebou. Jeho interpretace světa,

který ho obklopuje, je nutně etnocentrická:

- Jsou to prostě barbaři: v restauraci rozkrájí nejdrív všechno maso na talíři a pak jedí jenom vidličkou. A představte si, drží ji v pravé ruce.
- Jak jen můžou jíst ty jejich hotdogy?
- To jejich pivo! Karel IV. na ně! Kdyby spouštěli v koši do Vltavy toho sládky, co vaří ty patoky a ještě je pojmenuje Budweiser, šel bych se podívat. (Já mimochodem taky. A s chutí! Jsem taky cizinec a nemusím být objektivním sociologem za každou cenu.)

Pohádka pro odrostlejší děti 21.

O dvojitém etnocentrismu

Učil jsem jednou o etnocentrismu a jako ilustraci jsem reprodukoval studentům překrásné vyprávění jedné moudré etnografky (Bohanan, 1986). Odpočívala ve vesničce v africkém buši a četla si Hamleta. Starší kmene se jí ptali, co že čte a přiměli ji, aby jim vyprávěla obsah. A jejich reakce byla prostě nádherná. Když hovořila o tom, že Claudius pojal za manželku vdovu po zabitém Hamletovu otci, spokojeně přikyvovali. Ten Claudius byl jistě čestný muž. Když si vzal vdovu po svém bratrovi, to byla jeho povinnost; kdo by se jinak staral o její pole? Zkrátka, jejich pojetí bylo opačné než naše. Claudius a Polonius byli pro ně kladní hrdinové, Hamlet blázen a zločinec. Když se naše etnografka pokoušela s nimi polemizovat a uplatňovat naši interpretaci, shovívavě jí poklepali na rameno a vysvětlili jí, že je příliš mladá, než aby rozuměla Hamletovi. "Počkej, až přijdeš domů, a zeptáš se starších svého kmene. Uvidíš, že nám dají za pravdu."

Prostě, historika k popukání. Ale v mé třídě nikdo nepukal. Že by moje angličtina? A pak jsem dostal nápad a zeptal se, kdo zná Hamleta. Ve třídě větší než padesát studentů se po chvíli zvedly váhavě dvě ruce. Jeden student viděl Hamleta kdysi v televizi a jedna studentka hru, když byla na střední škole. Mimochodem, v Itálii.

Byl to pro mne trochu šok. To by se v Praze nemohlo stát. A následovala typická, snobská reakce víceméně vzdělaného emigranta z Evropy. Je to přece jen národ barbarů! (Je to tak příjemné objevit lišej na tváři téhle bohaté, vymydlené a sebejisté společnosti.) Trvalo mi to chvíli, než jsem začal uvažovat objektivněji. Jistě by se to v Praze nestalo. (Alespoň doufám.) Ale až budeme mít víc než dvacet televizních kanálů, hlavně komerčních, možná, že množství lidí, kteří znají Hamleta, také podstatně poklesne. Jistě, americké střední školy zdaleka neposkytují tak široké vzdělání jako školy v Evropě. Ale není lepší neznat Hamleta, ale nemít až do pozdního věku noční můru, že jste nazpátek na střední škole a máte psát zítřka

kompozici z angličtiny? Není lepší neznat Hamleta, ale získat tu nenucenou, téměř chlapeckou sebejistotu, tak užitečnou v té stále ještě mladé a pragmatické kultuře? Nevím. Sám bych asi dal přednost tomu Hamletovi. Ale já jsem etnocentrický emigrant.

Důvod pro etnocentrismus domácí skupiny Schutz formuluje velice stručně, ale i velice obsažně:

"Člen domácí společnosti prostě nechápe, že kulturní vzorce, které jemu samotnému dávají jistotu útulku, jsou pro cizince bludištěm, ve kterém ztratil orientaci a směr."

Některé věci se naučí cizinec dobře. Někdy lépe, než domorodec. Snadno poznám, kdo z mých torontských studentů je čerstvý emigrant. Zná všechny verše kanadské hymny, ví kolik členů má parlament, kdo je ministerským předsedou v Albertě, zkrátka znalosti, které se od emigranta očekávají v pohovoru, kterým prochází poté, co požádal o kanadské občanství.

Taková znalost je málo užitečná pro všední život, pro správnou interpretaci běžných sociálních situací, pro něho "tak podivných". Nikdo mu neřekne, a většinou ani není schopen říci, jak má vyznat lásku, jak jednat se šéfem. A přesto je cizinec sankcionován, nechová-li se podle pravidel kmene.

Pohádka pro odrostlejší děti 22.

Smutná a krátká pohádka o spodcích v 2.B

Můj syn, když mu bylo sedm:

"Máme ve třídě nového čínského kluka. Je moc prima, ale nosí bílé spodky. Nebude mít žádné kamarády. **Ale on o tom ještě neví!**"

Nespěchejte ještě s interpretací. V kanadské společnosti není - pokud vím - žádný předsudek proti bílým spodkům. To, že se jednalo o čínského chlapce, je v tomto případě irelevantní. To jen v subkultuře 2.B na základní škole Arbour Glenn existovalo neviditelné pravidlo, že

bílé spodky se **samozřejmě** nenosí. Alespoň ne do školy.

Není-li cizinec schopen nebo ochoten nahradit staré kulturní vzorce, které si s sebou přinesl, vzorci nové kultury, pak zůstává člověkem na okraji, tím, pro co Park a Stonquist používají termín "**marginal man**". Schutz o tom říká toto:

"Marginal man je kulturním hybridem existujícím na rozhraní dvou kultur nevěda, ke kterému kulturnímu vzorci patří."

Tato pozice mezi dvěma kulturami dává cizinci schopnost, kterou člen kultury neovládá:

"Cizinec je citlivý k inkonsistenci v kulturních vzorcích."

To není dáno tolik tím, že srovnává nové vzorce s těmi starými, které přinesl s sebou. To je spíše tím, že cizinec musí vždy racionálně získávat **znalost** kulturního vzorce, který si chce osvojit. Pro člena je inkonsistentnost v kulturních vzorcích neviditelná, protože jeho "myšlení jako obvykle" je a stačí aby bylo - jak jsme se o tom již zmínili dříve - "inkohorentní, jen částečně jasné a plně protikladů."

"Avšak cizinec má trpkou zkušenost; ví jaké jsou meze "myšlení jako obvykle". Proto cizinec rozezná - často až s bolestnou jasnoživotností - narůstající krizi, jejíž symptomy zůstávají pro členy skupiny neviditelné."

Schutz shrnuje postupy, kterými se cizinec přibližuje k nové kultuře, do několika základních kroků, o nichž říká:

"Cizota" a "známost" nejsou omezeny jen na sociální pole, ale jsou to obecné kategorie pro interpretaci světa. Jsou aplikovatelné na každé setkání s neznámým."

Toto jsou kroky jimiž Schutzův cizinec prochází:

- setkává se s neznámým
- zahajuje proces poznávání
- definuje nová fakta
- snaží se pochopit jejich význam
- krok za krokem se snaží spojit tato nová fakta se systémem znalostí, který vlastní

"Když cizinec uspěje v tomto poznávacím procesu, nové kulturní vzorce se stanou zaručenými recepty a bezpečným útočištěm. Ale pak už cizinec není více cizincem."

Schutzův cizinec je pro nás nejen metaforou sociologa, který se snaží přiblížit kultuře, jež není zcela totožná s kulturou jemu vlastní. Schutzova esej je také nástrojem k porozumění těm, kteří se snaží porozumět světu, který je obklopuje a je zejména mocným nástrojem k pochopení kořenů etnocentrismu. Zejména našeho vlastního. A to je pro sociologa a každého, kdo má interpretovat sociální skutečnost, kritická znalost. Příští technické paragrafy téhle kapitoly bychom měli číst se Schutzovým cizincem na mysli.

11.2. Jak se zkoumá cizinec

Tazatel:

- A co jste dělal, než jste začal chodit do školy?

Respondent:

- Jenom to, co všichni jiní malí chlapci dělají.

Tazatel:

- A co to je?

Respondent:

- Pásí ovce, samozřejmě.

Z interview s 84letým Italem, žijícím v domě důchodců v Torontu.

Milada Dismanová, 1984

Řekne-li se "srovnávací výzkum", vytane nám na mysli pravděpodobně rozsáhlá výzkumná akce, pokrývající řadu zemí a někdy i kontinentů. Většina publikovaných výzkumů má opravdu tenhle charakter. A než si vysvětlíme, že i výzkum v jedné vesnici může odrážet mnohé z problémů srovnávacího výzkumu, podívejme se, jak se takový mezinárodní výzkum také někdy dělá.

Výzkum stylem SAFARI:

- (1) Americký středostavovský profesor vypracuje výzkumný projekt pro svoji vlastní zemi.
- (2) Výzkum má úspěch. Proto se profesor rozhodne zopakovat výzkum někde v zahraničí.

- (3) Profesor najme překladatele, kteří pečlivě přeloží dotazník do jazyka země, ve které má být výzkum opakován.
- (4) Je zkontrolována slovníková ekvivalence překladu.
- (5) Dotazníky jsou vytištěny a zaslány na univerzitu v zemi, kde bude výzkum prováděn.
- (6) Je najat mladý skromný asistent z této univerzity, aby organizoval sběr dat.
- (7) Vyplněné dotazníky jsou zaslány zpět do Ameriky.
- (8) Profesor analyzuje data, napíše několik článků a později i knihu. Pravděpodobnost, že zjištěná data potvrdí, že země původního výzkumu je ve většině ukazatelů superiorní než jiné, je značně vysoká.
- (9) Profesor pošle kopii knihy onomu asistentovi ve vzdálené zemi a možná mu i slíbí, že ho pozve do Ameriky na stáž.

Asi už tušíte, že s tímhle výzkumem není všechno v pořádku. Doufám, že na konci této kapitoly už budete jasně vědět, kolika zdrojům zkreslení je takhle organizovaný výzkum vystaven. Možná, že jsme v našem popisu trochu přeháněli, ale obávám se, že jenom trošičku. Ono je to s tím srovnávacím výzkumem o moc složitější, než se na první pohled zdá. Začneme s tím, co je poměrně nejjednodušší, s problémem překladu. Většina z nás se setká s těmito problémy spíše výjimečně, ale některé aspekty jazyka se mohou vynořit i v docela domácím výzkumu. Naše pohádka č.2 to dost jasně ilustruje.

Překlad v kontextu sociálního výzkumu není rozhodně mechanická aktivita. Mechanický překlad by tu mohl vést k podobným absurdním výsledkům, jako případ z doby prvních pokusů se strojovým překladem z jazyka do jazyka. Asi jej znáte, ale pro jistotu to zopakujeme v naší pohádce č. 23.

Pohádka pro odrostlejší děti 23.

O exaktním překladu

Ruské lidové přísloví "Duch by chtěl, ale tělo je slabé" bylo do angličtiny přeloženo takto: "Vodka byla dobrá, ale maso bylo šnilé."

Ale i pro živého překladatele může být jazyk plný úkladů. Otázky překladu jsou obvykle diskutovány v těchto kategoriích:

- problémy gramatiky,
- problémy slovníku a
- problémy rozdílů v kulturním kontextu.

Problémy **gramatiky** jsou pro nás asi nejméně obtížným úkolem. Někdy můžeme mít potíže s naším dvojitým zápořem, který má jiný charakter, než ve většině jiných jazyků, zejména v angličtině. Některé standardizované testy se používají proto, aby minimalizovaly nebezpečí zkreslení vyvolané mechanickým přitakáváním, ve dvojí formě: v pozitivní a negativní. A zde může být někdy obtížné překládat přesně a přitom nevytvořit nestvůrné větné vazby.

Bude zajímavé, jak se do češtiny promítnou sociálně zakotvené změny v současné americké angličtině. Feminismem inspirované snaha, zbavit jazyk jeho historicky podmíněného sexistického zkreslení začíná být velice úspěšná. Kdyby byla kupř. předchozí kapitola v této knize doslovně přeložena do angličtiny, byla by považována za sexistický text; zejména v akademických kruzích. Cizinec, "stranger", může být právě tak dobře mužem jako ženou a já soustavně hovořím "o něm", hovořím jako o muži. V anglickém textu bych dnes musel napsat, že cizinec zjistí "že jeho/její kulturní vzorce, které s sebou přinesl/přinesla, již neplatí." V angličtině je to snadné, gramatický rod podstatných jmen není zdaleka tak fixován jako v češtině. Slovo "stranger" může znamenat právě tak cizince, jako cizinku. "Teacher" je učitel i učitelka a o respondentovi můžeme mluvit jako o něm, stejně jako o ní. Rod podmětu neovlivňuje tvar sloves a přídavných jmen. Zkrátka stačí změnit zájmena, používat místo standardního "on", "jeho" vazbu he/she, her/his. Překonat sexismus v jazyce je pro angličtinu snadné. Dokonce makro v textovém editoru to může někdy udělat za nás. Bylo by krásné, kdyby bylo také tak snadné překonat sexismus ve společnosti. Pro češtinu bude i překonání sexismu v jazyce mnohem těžší. Bude nejen lingvisticky, ale sociologicky zajímavé, zda a v jaké formě tento proces pronikne i do našeho jazyka.

Se **slovníkem** - s nalezením lexikálních ekvivalentů - už je to složitější. Začneme banálně jednoduchým příkladem. Doslovný překlad vazby "high school" je "vysoká škola". Ale termín "high school" v USA a Kanadě znamená "střední školu". Přeložit "high school" jako střední školu je jistě správné. Ale věřit, že oba termíny vyjadřují naprosto srovnatelný stupeň vzdělání by bylo nebezpečným omylem. Zatímco u nás, jako v mnoha jiných evropských zemích je

úplné středoškolské vzdělání výběrové, v Kanadě je povinné. A to ještě nemluvíme o obsahu tohoto vzdělání, o mnohem vyšší náročnosti evropského středoškolského vzdělání ve srovnání s americkým atd. Ale to už se dostáváme do oblasti problémů kulturního kontextu. Zdá se, že většina problémů s výběrem správného lexikálního výrazu je prakticky vždy spojena s problémem kulturního kontextu.

Máme ještě i jiné problémy se slovníkem. Někdy v určitém jazyce není jazykový ekvivalent pro určitý koncept z jiné kultury prostě proto, že v ní neexistuje daný fenomén. V době ne ještě tak docela dávno, byla účast na brigádách významným indikátorem oficiálně definované politické participace. Přeložit termín "brigáda" do angličtiny vyžaduje v podstatě celou větu a několik dodatečných vět pro vysvětlení. Téměř každé větší americké nebo kanadské město má "community college", vzdělávací instituci, která navazuje na střední školu, ale nemá ještě úroveň univerzity. Community colleges se obsahem podobají našim průmyslovkám, ale jsou mnohem pružnější a výuka je organizovaná dosti obdobně jako na univerzitách. Tak vidíte, jak dlouze je třeba překládat do češtiny dvě prostá anglická slova.

Kanadská angličtina má jazykový ekvivalent pro naši průmyslovku: "technical high school". Ale význam to má docela jiný. Zatímco u nás jsou průmyslovky výběrové, s "technical high schools" v Kanadě je tomu spíše naopak. Do těchto škol jsou usměřováni ti studenti normálních středních škol - v Kanadě povinných - u nichž není valná naděje, že by zvládli standardní akademický program.

A tím se dostáváme do oblasti pro srovnávací výzkum zvláště nebezpečné: některá slova mají slovníkový ekvivalent, ale v jiném **kulturním kontextu je jejich význam docela jiný**:

Anglický lexikální ekvivalent výrazu "přítel" je "friends", německý "Freunde" a španělský je "amigos".

FRIEND = FREUND = AMIGO

Irvin Deutscher (1973) klade k této rovnici veliký otázník:

"Je "ein Freund" opravdu "a friend"? Asi sotva. Pro Němce je toto slovo vyhrazeno pro několik málo lidí, se kterými má úzké a trvalé spojení. Pro Američany má anglický ekvivalent tohoto slova daleko širší význam, který kryje daleko širší skupinu různých známých. Španělské slovo "amigo" je přesným překladem slova "friend" nebo "Freund". Nicméně Mexičané, ať již používají toto slovo jako přímé oslovení, nebo jako nepřímou referenci, je mohou vztahovat k úplnému cizinci, se kterým měli jen zcela povrchní nebo náhodný kontakt."

Otázka o počtu přátel bývá používána jako indikátor sociability. Mohla by být použita i ve srovnávacím výzkumu.

"V takovém hypotetickém výzkumu, provedeném na Němcích, Američanech a Mexičanech by se muselo ukázat, že Němci nejsou vůbec přátelštlí, že Američané jsou docela přátelštlí a že Mexičané jsou nepřátelštlí mezi všemi. Takové závěry o národním charakteru mohou nebo nemusí být správné. Ovšem výsledky popsaného výzkumu nemohou takové závěry ani potvrdit, ani vyvrátit.

Ekvivalence může být velice problematická nejen v oblasti verbální. Mnoho problémů existuje i ve srovnatelnosti konceptů, které můžeme měřit v zdánlivě jasně definovatelných kvantitativních jednotkách. Jak například porovnat příjem v Kanadě s příjmem u nás?

Dr. Watson:

Tohle je určitě vtip. Nic nemůže být jednodušší zejména dnes, když se naše koruna stává konvertibilní. Prostě vydělím plat v korunách platným výměnným kurzem kanadského dolaru a mám krásnou validní transformaci.

Tohle není tak prosté, milý doktore. Validita každé transformace může být vztahována jen k určité pracovní hypotéze. Řekněme, že bychom chtěli porovnávat životní úroveň lidí v různých povoláních v obou zemích. Kdybychom přepočítali podle vašeho receptu průměrný měsíční příjem našeho univerzitního učitele na kanadské dolary, dospěli bychom k částce kolem 300 dolarů. Svobodná osoba, žijící na "welfare", to je na sociální podpoře, kterou dostávají ti, kterým již vypršelo pojištění v nezaměstnanosti, dostává nyní (1991) asi \$ 600,-

měsíčně. Můžeme tedy uzavřít, že životní úroveň univerzitního profesora v Praze je třikrát nižší, než životní úroveň nejchudšího mezi chudými v Torontu? Asi sotva. Pracujeme zde s informací, která byla příliš redukována. Nezahrnuje takové elementy, jako výši nákladů za základní životní potřeby, vzorce spotřeby spojené s určitou sociální pozicí, relativní výše příjmu v určitém povolání ve srovnání s příjmy v jiných povoláních v téže zemi atd. Reliabilita Watsonovy transformace byla nesporně vysoká, ale takto definovaný příjem by byl - pro srovnávání životní úrovně mezi dvěma zeměmi - nevalidní operační definicí.

Cvičení 11.1.

Představte si, že chcete zkoumat příjmovou hierarchii různých povolání ve dvou zemích. To znamená, že byste chtěli získat odpovědi na otázky tohoto typu:

- (1) *Je středoškolský učitel odměňován méně, stejně, nebo více, než inženýr?*
- (2) *Je hierarchie jednotlivých povolání v obou zemích shodná?*
- (3) *Je rozdíl mezi dvěma určitými povoláními v obou zemích stejný a není-li, kolikrát je vyšší, nebo nižší v zemi A, než v zemi B? Jakou operační definici příjmu by bylo nejlepší použít pro tento účel?*

Tohle není tak docela lehké a nabízíme tedy pomoc:

- *Zamyslete se zejména nad otázkou (3) - je rozhodující pro nalezení správného řešení.*
- *Možná, že se také budete muset vrátit ke kapitole 9. a podívat se na naše povídání o proměnných ve vícerozměrné regresní analýze.*

Stejně potíže můžeme mít i s měřením vzdělání a jiných věcí. Má třeba dvanáct let vzdělání stejný význam a stejnou váhu v zemi, kde je středoškolské vzdělání výběrové jako v zemi, kde je povinné? Mají čtyři děti v rodině stejný význam u nás, jako v Rumunsku, nebo v Číně?

Zkrátka, ve srovnávacím výzkumu brzy pochopíme (nebo bychom měli pochopit) pravdivost lidové moudrosti, že říkají-li dva totéž, nemusí to znamenat totéž. Zdravotní sestry musí mít v Americe vysokoškolské vzdělání, naproti tomu "inženýr" nemusí být titul vůbec a může třeba označovat strojívu. Vysoce výnosné povolání amerického právníka není nikdy spojeno s doktorským titulem a jiné vysoce výnosné povolání registrovaného účetního ("chartered accountant") v naší společnosti zatím vůbec neexistuje.

Ani být sprostý mimo hranice vlastní kultury není bez problémů. Závadnost obdobných výrazů může být v různých kulturách velice různá. V Kanadě a USA je velice explicitní výraz "fuck off" přijímán asi jako jen o něco ostřejší obdoba našeho "odprejskni". Přitom sloveso

"to fuck" je velice ošklivou formou popisu soulože. Termín "fuck off" našel cestu do rozhlasu a televize a i někteří z mých více konzervativních kolegů neváhají užít tento termín ve třídě. A to je v zemích, kde ještě do nedávna "používání jména Božího nadarmo" bylo (a někde ještě je i nyní) považováno za vysoce nemravné a je vylučováno z masových sdělovacích prostředků!

Víme od Schutze, že slova mají "fringes", lem, který není zachycen v žádném slovníku. Někdy je ten lem opravdu to, z čeho se dělá poezie. (Škvorecký používá pro jednu hrdinku Inženýra lidských duší nádherné jméno Bībēnka. V anglickém překladu - a Škvorecký má výborného překladatele - bylo toto jméno přeloženo jako "Silly". Všechna ta nádherná láskyplná výsměšnost zmizela.) Ale ten slovníku skrytý význam lemu slov se netýká jen poezie. Pro nás může být nebezpečným zdrojem zkreslení rozdíl v konotaci slova, zakotvený v rozdílech v sociální, politické a ekonomické realitě. A ovšem konotace slova se mění s historií. Slovo "konzervativní" má v řadě zemí spíše negativní konotaci. V Anglii a v Kanadě je součástí jmen velice silných politických stran. Jedna ze tří nejsilnějších politických stran má půvabné jméno Progresivně konzervativní strana. Ještě týdně potom, co jsem začal učit v Kanadě, jsem se znovu a znovu ujišťoval u kolegů, že to je skutečné jméno, a ne přezdívka používaná těmi, kdo tu stranu nemilují.

Vliv rozdílů v kultuře je tak mocný, že proniká i do takových oblastí, jako je moderní západní medicína. Ta je tradičně považována za mezinárodní vědu a přece Lynn Payer (1988) nalezla a dokumentovala drastické rozdíly v diagnostické a terapeutické praxi v USA, Anglii, Francii a Německu. Ve studii organizované světovou zdravotnickou organizací WHO v roce 1967 byl lékařům z různých zemí předložen totožný soubor úmrtí protokolů. I když tito lékaři pracovali s totožnými daty, dospěli k rozdílným závěrům o příčině smrti.

Německá medicína klade podle všeho silný důraz na srdce. Spotřeba léků stimulujících srdeční činnost je šestkrát vyšší v Německu, než v USA nebo ve Francii. Podle německých kritérií pro vyhodnocování EKG jsou příčinou toho, že lékaři naleznou v shodném souboru záznamů 40% abnormálních EKG, Američané jen 5%. Němečtí pacienti, kteří si stěžují na únavu, jsou velice často léčeni pro "Herzinsuffizienz" - srdeční slabost, koncept, který nemá v angličtině žádný ekvivalent. V Anglii, Francii a USA by Herzinsuffizienz nebyla vůbec považována za nemoc. Léky proti srdeční slabosti jsou pro starší německé pacienty symbolem statusu. Američané jsou hrdí, nemusí-li brát léky vůbec. Payer spojuje tento fenomén

s německým romantismem chápajícím srdce jako "zdroj všech věcí, veškeré síly, všeho utrpení" (Goethe v Utrpení mladého Werthera). Nemoc je v německé medicíně považována především za funkci nevyváženosti organismu a jen sekundárně za funkci vnějších vlivů. To se odráží i v tom, že zde jsou antibiotika předepisována daleko méně často než v jiných zemích. Ve srovnání s Francií nebo Anglií je v Německu spotřeba antibiotik na hlavu poloviční.

Francouzská medicína je v interpretaci Lynn Payer poznamenána tradicemi francouzského karteziánského racionalismu. Toto myšlení se projevuje vírou, že je v podstatě možno vysvětlit svět, aniž bychom opustili studovnu. S pomocí spíše skromných empirických důkazů jsou konstruovány elegantní teorie. Pracovníci Pasteurova ústavu v Paříži zavedli chřipkovou vakcínu bez jakýchkoliv klinických testů. Tisková konference o aplikaci cyclosporinu pro léčení AIDS byla svolána po pouhém týdnu testů na šesti pacientech. Francouzská medicína, podobně jako německá, považuje nemoc spíše za selhání vnitřních obran, než za invazi vnějších činitelů. Místo na srdce a oběhový systém je ve Francii kladen důraz na "terrain", celkovou konstituci pacienta, na určitou nespecifickou imunitu. Francouzští pacienti mají tendenci obviňovat "špatná játra" jako zdroj většiny nemocí, i takových, jako bolesti hlavy. I otec moderní mikrobiologie Luis Pasteur zdůraznil, že konstituce člověka, jeho oslabení, jeho morálka mohou rozhodnout o tom, zda mikroby organismus poškodí. To vše se odráží v metodách terapie. Důraz je kladen na tonika, vitamíny, léky. Lázeňská léčba je důležitou součástí terapie. Alespoň jedna z každých 200 návštěv u lékaře končí předpisem pro třítydenní lázeňskou kúru.

Payer vidí souvislost mezi britskou medicínou a tradicí Baconova empiricismu. Britská medicína se zaměřuje na vnější příčiny nemoci. Tonika, vitamíny, lázně nejsou předepisovány téměř vůbec. Zato antibiotika jsou předepisována mnohem častěji než v Německu. Léky jsou předepisovány britskými lékaři o polovinu méně často než německými nebo francouzskými. Mezi dvaceti nejčastěji předepisovanými léky jsou tři typy antibiotik, v Německu ani jeden. Ale intenzita aplikací chirurgických zákroků a použití rentgenu je stále daleko nižší než v USA. Zdá se, že v Anglii musíte být o mnohem více nemocen než jinde, abyste byl uznán nemocným. Zatímco někteří američtí lékaři považují diastolický tlak nad 90 za důvod k terapeutickému zákroku, v Anglii lékař vydá předpis teprve tehdy, když tento tlak překročil hodnotu 100. Anglický lékař se rozhodne intervenovat, když cholesterol dosáhl hodnoty 300 mg, pro jeho amerického kolegu je kritická hodnota mnohem nižší: 225 mg.

Američané, na rozdíl od Němců a Francouzů, nepovažují žádný specifický orgán za zdroj většiny svých zdravotních potíží, snad proto, že mají tendenci považovat se za přirozeně zdravé. Nemoc a smrt je téměř vždy připisována nějaké vnější síle. Autorka cituje anonymního francouzského lékaře, který před několika lety řekl, že "Američané se bojí jen dvou věcí: baciilů a komunismu". S obavou před vnějšími vlivy souvisí pravděpodobně i téměř puritánskou posedlost čistotou. Strach z infekce se odráží v nechuti stýkat se s nemocnými lidmi, se silnými masovými tendencemi uvalit přísnou karanténu na nositele infekcí (v přítomné době zejména AIDS). Sůl, tuk a cholesterol jsou považovány za univerzální zla, za příčinu rakoviny, a dokonce i sebevražd.

Pro americkou medicínu používá Lynn Payer jediné epiteton: "agresivní". Spojuje tuto tradici s jedním ze signatářů Vyhlášení nezávislosti, lékařem z 18. století, Benjaminskem Ruchem. Ten viděl hlavní překážku v rozvoji medicíny v chybném spoléhání na sílu přírody léčit, tedy v tradici datující se od Hippokrata. Rush byl sám ve své lékařské praxi velice agresivní. Kupř. doporučoval radikální "pouštění krve", snižující objem krve na jednu pětinu původního objemu, který mimochodem odhadl mylně příliš vysoko, téměř dvakrát výše, než je skutečný objem. Americká medicína je agresivní i dnes. Chirurgické zákroky a jejich radikálnost je v Americe daleko vyšší než kdekoli v světě. Frekvence hysterektomií a porodů císařským řezem je v USA při nejmenším dvakrát vyšší než v evropských zemích. Pro operace na otevřeném srdci je tato disproporce ještě daleko vyšší. Agresivní přístup k léčbě se neomezuje jen na chirurgii. Když v roce 1984 medicína opouštěla agresivní ošetřování mírných hypertenzí léky a nahradila je dietou, cvičením a modifikací chování, bylo americkým lékařům doporučeno, aby tyto postupy byly "aplikovány agresivně." Agresivně jsou předepisována i antibiotika; nejčastěji na světě. Zdá se, že v americké medicíně je obecně přijímána zásada, že udělat něco je imperativ, že agresivní akce může zachránit život. Tato tendence "udělat něco" je podporována strachem ze žalob o vysoké odškodné pro zanedbání odborné péče. Ovšem radikální přístup může vést - a někdy také vede - k tomu, že terapie je horší než nemoc.

Tedy i medicína, obor o tolik exaktnější než společenské vědy je zcela dramaticky ovlivněna kulturními rozdíly. My budeme studovat s medicínou spojené internacionální rozdíly spíše jen výjimečně. Ale tento příklad by nám měl znovu připomenout, že ve srovnávacím výzkumu nesmíme spoléhat na nic. I zdánlivě jednoduchý a zdánlivě objektivní koncept může mít v jiném prostředí zcela jiný význam.

Cvičení 11.2.

Představte si, že bychom přece jenom dělali srovnávací výzkum v oboru medicíny. Navrhněte, jaký zkrslující vliv by mohly mít kulturní rozdíly v pojetí medicíny, kdybychom studovali třeba vliv existence nemocenského pojištění na zdravotní stav obyvatelstva.

11.3. Co dělat, když totéž není totéž

Některé srovnávací studie používají opravdu identický soubor indikátorů pro sběr dat ve všech zemích, které studují. Pokud indikované fenomény existují ve všech zemích, pokud byl překlad proveden pečlivě (a o tom budeme hovořit za chvíli) a zejména, pokud interpretace vzala v úvahu existující kulturní, politickou a ekonomickou rozdílnost všech zemí, nemusí tento postup nutně vyvolat zkreslení. Ovšem takový postup je riskantní. Ilustrujme si to alespoň na jednom malém příkladu z dosti známé studie Almonda a Verby (1963), porovnávací "občanskou kulturu" obyvatelstva v USA, Mexiku, Anglii, Západním Německu a Itálii. Autoři se snažili porovnávat zúčastněné země v takových dimenzích jako "národní hrdost", "stranickost", "občanská kompetence" atd.

Pro měření "stranickosti", nebo lépe vyjádřeno politické snášenlivosti byla použita tato otázka:

Co byste pocítoval, kdyby se vaše dcera/syn vdala/oženil za člena -----
----- strany?

Byl by jste

- velice spokojen
- spokojen
- ani spokojen, ani nespokojen
- nespokojen
- velice nespokojen

Tato otázka byla opakována pro každou z větších politických stran v každé zemi. Následující tabulky shrnují informace o negativních postojích v relaci k politickým preferencím respondenta a politickým preferencím fiktivního zetě nebo snachy. Tabulka 11.1. shrnuje americké a tabulka 11.2. italské výsledky.

Tabulka 11.1
Postoje k manželství dítěte se členem jiné politické strany
 % odpovědí "Velice nespokojen"
 USA

Respondentova politická strana	Politická strana fiktivního zetě nebo snachy	
	Demokrat	Republikán
Demokrat	0%	4%
Republikán	4%	0

Tabulka 11.2.
Postoje k manželství dítěte se členem jiné politické strany
 % odpovědí "Velice nespokojen"
 Itálie

Respondentova politická strana	Politická strana fiktivního zetě nebo snachy		
	DC	PCI	PSI
DC	1%	58%	46%
PCI	14%	0%	2%
PSI	6%	7%	0%

DC = křesťanský demokrat PCI = komunistická strana PSI = socialistická strana

A teď bychom se měli pokusit nalézt, co tato data znamenají. Ale je nutné se zamyslet nad tím velice důkladně.

Dr. Watson:

Ale tady není nad čím se zamýšlet. Ta data jsou docela jasná a jenom potvrzují to, co jsem si vždycky myslel. Američané jsou velice tolerantní, mnohem tolerantnější než Italové.

Tak zase jednou musíme být Watsonovi vděční, že obětavě padl do pasti. Není sám, mnozí docela slavní profesori jsou schopni spáchat docela stejný omyl. Američané mohou být opravdu tolerantní, ale z těchto dat to vůbec nemusí vyplývat. Jistě, daleko více Italů je nespokojeno, když se jejich dítě se přivdá, nebo přiřzení do politicky "špatné" rodiny. Ale

měnila tato otázka toleranci v obou zemích stejně?

Každý, i s dosti povrchní znalostí politického života v USA ví, že rozdíly mezi republikány a demokraty nejsou příliš velké. Rozhodně ne v ideologii; ideologická orientace amerického politika je dána spíše tím, kterou oblast zastupuje, než politickou stranou, ke které se hlásí. v USA je zcela běžné, že týž volič hlasuje pro demokraty ve federálních volbách a pro republikány ve státních. V místních volbách zpravidla zůstává politická strana kandidáta neznámá nebo nepovšimnutá. Naproti tomu politické strany v Itálii jsou ostře ideologicky diferencovány. Nabízená škála politických alternativ má v Itálii nesrovnatelně širší rozptyl, než víceméně ideologicky homogenní politická paleta obou jediné významných amerických politických stran. Tatáž otázka má v obou politických kulturách zcela jinou váhu. Zdá se, že zjištěné rozdíly jsou spíše (nebo alespoň také) funkcí rozdílu v důležitosti ideologické dimenze v politice než funkcí politické tolerance.

Cvičení 11.3.

V tabulce 11.2. může být skryto daleko více zajímavé informace. Zkuste najít, co zajímavého je ještě skryto v této tabulce.

Vzpomínáte si ještě na naši diskusi o politických indikátorech ve čtvrté kapitole? Ve cvičení 4.2. jste sami našli celou řadu indikátorů nepoužitelných v naší realitě, zatímco pro výzkum v Severní Americe byly zcela validní. Kdyby tyto indikátory byly použity pro mezinárodní srovnávací výzkum, výsledky by byly nutně zkreslené; určité fenomény v některých zemích prostě neexistují nebo mají zcela jiný význam. Země, která má málo aut, stejně jako země bez tradice nalepovat volební hesla na nárazníky automobilů, bude automaticky vykazovat nižší politickou participaci. Totéž platí pro zemi, kde není běžným zvykem psát dopisy zvoleným politikům, věnovat peníze politickým stranám atd.

Je jen přirozené, že autor výzkumu vybere indikátory relevantní jeho vlastní kultuře. Jiné indikátory, relevantní pro jiné země, ale ne pro zemi, ve které je výzkum připravován, mají daleko menší šanci, že budou vybrány. Země, ve které je výzkum připravován, vykáže pak automaticky "lepší" výsledky, než země ostatní.

Není divu, že Almond a Verba dospěli k závěru, že občanská kultura Američanů je daleko vyšší, než občanská kultura ve všech ostatních čtyřech sledovaných zemích. Validní závěr z jeho dat by byl, že americká politická kultura je vyšší, když občanská kultura je měřena normami amerického politického života.

A ovšem existují ještě další nebezpečná úskalí, skrytá pod zdánlivě klidnou hladinou běžné statistické analýzy. Prakticky univerzálně je přijímán fakt, že vzdělání jednotlivce má silný vliv jak na intenzitu, tak na kvalitu politické participace. Už tento fakt sám o sobě by zaručil automaticky superioritu amerického vzorku nad mexickým. Možná, že kdybychom - třeba technikou vícerozměrné analýzy - kontrolovali vliv vzdělání, rozdíly mezi USA a Mexikem by nebyly zdaleka tak drastické, jak se jeví v Almondově a Verbově interpretaci.

11.4. Co si počít s indikátory

Vidíme tedy, že srovnávací výzkum je plný docela záluďných pastí; je proto nutné pečlivě optimalizovat všechny technické kroky v tomto výzkumu. Snad nejdůležitější jsou následující tři oblasti:

- optimalizace výběru indikátorů
- optimalizace překladu
- optimalizace organizace výzkumu

Podívejme se nejdříve na problém **indikátorů**. A začneme novou pohádkou:

Pohádka pro odrostlejší děti 24.

Pohádka ve formě rovnice

$$1 \text{ FIAT} = X \text{ vodních buvolů}$$

Docela pošetilá pohádka a ještě pošetilejší rovnice, že ano? Ale možná, že není tak docela pošetilá. Kdysi jsem byl ve Varšavě svědkem diskuse dvou mladých, ale už prestižních sociologů na toto téma. Jeden byl Američan a druhý Polák a diskuse byla velice vážná. Oba diskutující byli členy výzkumného týmu P.E. Jacobse, který v té době připravoval srovnávací studii o hodnotách lokálních politických vůdců v Polsku, Indii, Jugoslávii a U.S.A. V přípravách pro tuto studii se uvažovalo, jak měřit ekonomický status těchto místních vůdců. Vlastnictví auta bylo v té době dobrým symbolem sociálního statusu jak v Jugoslávii tak v Polsku. Ale problém byl s některými z malých indických obcí, které vůbec nebyly spojeny se silniční sítí. Tam vlastnictví auta nemá žádný význam, vlastnictví vodních buvolů ale má. A tak vidíme, že ta naše rovnice nebyla tak docela pošetilá. Představuje typický problém srovnávacího výzkumu: co udělat, když určité indikátory nějakého jevu existují jen v části zkoumaných kultur.

Oba hrdinové našeho příběhu, Adam Przeworski a Henry Teune (1967 a 1970) vypracovali velice elegantní techniku, která nám sice nevyřeší naši rovnici, ale splní daleko důležitější úkol: Pomůže nám odpovědět na otázku, zda **určité indikátory, specifické jen pro určitou populaci, jsou ekvivalentem jiných indikátorů, platných v jiných populacích.**

Logika tohoto postupu je jednoduchá. Předpokládá, že máme dvě skupiny indikátorů: jednak jsou to indikátory, **společné** všem zkoumaným kulturám, jednak jsou to indikátory **specifické** pro každou danou kulturu. Naši autoři uvádějí velice jasný příklad hypotetického výzkumu, porovnávacího politickou participací v Polsku a v USA. (Nezapomeňme, že se jedná o rok 1967!)

Toto je příklad indikátorů **identických** pro obě kultury:

1. Sledování politických zpráv
2. Hlasování ve volbách
3. Účast na politických schůzích
4. Diskutovat o politice s přáteli
5. Snaha být obeznámen s politickými problémy

Ovšem, každá kultura má své **specifické** formy účasti v politice. Przeworski a Teune uvádějí tyto příklady:

USA	Polsko
- Peněžní příspěvky politické straně nebo kandidátům	- Bojovat za uskutečnění ekonomického plánu
- Politická hesla na nárazníku auta	- Snažit se ovlivnit ekonomická rozhodnutí
- Dobrovolná pomoc ve volební kampani	- Vstoupit do strany
- Svědčit na veřejných slyšeních	- Účastnit se na pracovních brigádách
- Psát dopisy členům kongresu na podporu nebo proti určitým politickým rozhodnutím nebo programům.	- Rozvíjet se ideologicky

Teď se nám však otvírá velice důležitá otázka: jak zjistíme, že ony kulturně specifické indikátory opravdu měří to, co mají měřit, tedy zda jsou opravdu validním ukazatelem politické participace. Je-li onen soubor identických ukazatelů opravdu validním ukazatelem politické participace, není další postup složitý. Zjistíme - pro každou zemi zvlášť - zda v té které zemi existuje dostatečně silná souvislost mezi "univerzálními" a "kulturně specifickými" indikátory. Ty kulturně specifické ukazatele, které korelují dostatečně s univerzálním souborem můžeme pak prohlásit za "ekvivalentní". Przeworski a Teune navrhují, že není třeba začínat s podsouborem indikátorů pro danou zemi. Vytvoříme-li dosti rozsáhlý soubor indikátorů, analýza dat nám ukáže, které indikátory jsou pro určitou zemi nevhodné. Budou mít slabou korelaci s univerzálními, a také třeba i minimální rozptyl.

Jednoduchý příklad nám ukáže, že smysl předchozího odstavce je vlastně velmi prostý. Kdybychom položili v Polsku otázku o "bumper stickers", zjistili bychom, že prakticky nikdo v době tohoto hypotetického výzkumu nenalepoval politická hesla na nárazník svého auta. Nejen proto, že poměrně málo lidí v té době mělo v Polsku auto, ale že to prostě nebylo zvykem. Korelace mezi tímto indikátorem a indikátory náležejícími do "univerzálního souboru" by byla mizivá. Naproti tomu, v USA by tato proměnná byla silně zkorelována s proměnnými onoho souboru. Otázka na participaci v boji o splnění ekonomického plánu v USA, kde takový plán neexistuje, by byla univerzálně zodpovězena negativně a souvislost s klasickými indikátory politické participace by byla také nulová. Mnoho Američanů se věnuje dobrovolné, neplacené práci. Odpovědi na smysluplně přeloženou otázku o účasti na brigádách by asi měly značný rozptyl, ale souvislost s univerzálním souborem by byla velmi slabá.

Shrme si tedy to, co víme o testování ekvivalence kulturně specifických indikátorů ve velmi jednoduché formě:

Průvodce ke konstrukci ekvivalentních ukazatelů pro doktora Watsona a jiné beznadějně případy.

1. Vybereme soubor proměnných, které se zdají mít univerzální platnost.
2. V dobře organizovaném týmu připravíme soubory ukazatelů proměnných, které jsou specifické pro každou ze studovaných populací.
3. Všechny indikátory přeložíme - používající strategie popsané v následující stati - do jazyků každé ze studovaných populací.
4. V každé ze studovaných zemí provedeme předvýzkum.
5. Všechny indikátory, korigované na základě předvýzkumu, použijeme v hlavním výzkumu ve všech zemích.
6. Statistickou analýzu dat provedeme nejříve pro každou zemi odděleně.
7. Na základě této analýzy vybereme jen ty proměnné, které dostatečně souvisí s univerzálním souborem a ostatní proměnné pro tu kterou zemi z další analýzy vyřadíme.
8. Zejména však nezapomeneme, že smysluplná interpretace dat může být provedena jen na základě hluboké znalosti dotyčné kultury.

Připravit spolehlivé, srovnatelné indikátory pro srovnávací výzkum není tedy jednoduchá záležitost. Je to časově náročné, obtížné a rozhodně ne laciné. Ale to už víte, sociální výzkum není procházka růžovou zahradou. A těch technických a organizačních problémů je ve srovnávacím výzkumu ještě daleko více.

11.5. Jak přeložit smysl

O úkladech jazyka jsme už hovořili. Teď nám už zbývá jen se zamyslet, jak tyto úklady překonat. Cesta ke smysluplnému překladu je časově velice náročná a nákladná.

Ve škole získaná znalost jazyka, byť i sebeperfektnější, je většinou pro tento úkol

nedostatečná. Vzpomínáte na Schutze? "Aby člověk svobodně vládl jazykem, jako svobodným nástrojem výrazu, musel v něm psát milostné dopisy; musí vědět, jak se v něm modlit a proklínat, musí umět vyjádřit věci s odstínem odpovídajícím tomu, koho oslovuje, s odstínem, odpovídajícím situaci." Takový typ znalosti nelze nabýt ve škole. To je důvod, proč většinou užíváme překladatele, kteří jsou opravdu bilingvní. Ale ani to není bez problémů.

Technická znalost obou jazyků nestačí; musí být provázena hlubokou znalostí obou kultur. J.C. Catford (1965) cituje pěkný příklad jednoho aspektu tohoto problému:

Venkovský žid byl obviněn z krádeže koně. U soudu se rozvinul následující dialog:

SOUDECE: Ukradl jste toho koně?

PŘEKLADATEL: Hot ir gestolen a pferd?

OBŽALOVANÝ: Ikh hob gestolen a ^pferd?

SOUDECE: Co řekl?

PŘEKLADATEL: Řekl "Ukradl isem koně".

Problém je v tom, že překladatel nepostřehl důležitý rys v řeči obžalovaného, pro jidiš typickou stoupající a klesající intonaci, označenou symbolem ^, ve slově "pferd". Správný překlad měl znít asi takto: "Já, že ukradl koně?"

Zdá se, že emigrant by mohl být ideálním překladatelem. To je však pravda jen tehdy, je-li tento emigrant v neustálém a živém styku se svou mateřskou kulturou. Mírná zkušenost nestačí; každá kultura, a tedy i jazyk, se mění překvapivě rychle.

Jazyk není neutrální k sociální vrstvě adresáta a překladatele. Rozsah tohoto problému dobře ilustruje následující citát z Howarda Schumana (1966):

"Otázky formulované v angličtině středostavovským americkým profesorem jsou přeloženy do bengálského. Pak jsou urbanizovaným pákistánským studentem ve velmi formálním stylu předloženy negramotným venkovanům Východního Pákistánu."

Je zřejmé, že validita překladu musí být pečlivě kontrolována. Zdá se, že nejslibnějším řešením je **technika zpětného překladu**. Z následujícího shrnutí, založeném v podstatě na strategii navržené Schachterem (1954) by měla jasně vyplynout logika tohoto postupu.

Technika zpětného překladu

1. Bilingvní překladatel obdrží původní verzi výzkumného nástroje spolu s relevantní podpůrnou dokumentací.
2. Přeloží text nástroje do jazyka cílové populace.
3. Tento překlad je předán jinému překladateli, který nezná původní text, a ten jej přeloží zpět do původního jazyka.
4. Zpětný překlad je porovnán s originálním dokumentem. Pokud neexistují rozpory mezi oběma dokumenty, proces překladu byl úspěšně dokončen.
5. Existují-li rozpory, kroky 1 až 4 musí být opakovány tak dlouho, až je dosaženo dostatečné shody mezi oběma dokumenty.

Je to elegantní a logický postup, že ano? Bohužel je také velice časově náročný, a tedy i velice drahý. Snad jiní výzkumníci jsou šťastnější, ale nám se nikdy nepodařilo skončit krokem 4 a museli jsme projít celou řadou iterací. Objektivní překážkou pro úspěšné dokončení tohoto procesu není jen omezený rozpočet, ale i fakt, že počet dosažitelných překladatelů je u některých jazyků značně omezen, a my jsme přesvědčeni, že zejména pro zpětný překlad bychom měli používat vždy jiného překladatele.

11.6. Ten umí to a ten zas ano...

Kdybychom měli shrnout problémy této kapitoly do jediné věty, mohli bychom říci, že srovnávací výzkum je, nebo alespoň by měl být, konstantním úsilím o nalezení smysluplných a transformovatelných významů a v poslední instanci bojem proti etnocentrismu. Ale to je v podstatě pravda o každém výzkumu v oblasti společenských věd.

Všechny kroky, které jsme až dosud probrali, mají víceméně technický charakter. Samy o sobě nezaručí, že všudypřítomný etnocentrismus neovlivní naše závěry. Validita překladu může záviset na míře etnocentrismu překladatelů, ale může korigovat etnocentrismus vestavěný do původního výzkumného dokumentu jen velmi důležitým způsobem.

Mnohem důležitější úlohu hrají techniky pro konstrukci ekvivalentních indikátorů. Ale i zde

existuje velmi zranitelný bod: abychom správně vybrali soubor kulturně specifických indikátorů, musíme mít hlubokou znalost dané kultury. Technika vyvinutá Przeworskim a Teunem je schopna nalézt indikátory, které v určité kultuře nereprezentují studovaný koncept a vyloučit je z analýzy. Ale tato technika a ani žádná jiná technika, o které jsme kdy slyšeli, není schopna nás upozornit, že byly vynechány některé indikátory důležité pro jednu ze sledovaných kultur. Rozhodnutí o tom, co by mělo být testováno jako kulturně specifické indikátory, může být učiněno jen na základě **hluboké znalosti té které kultury**. Navíc, sada proměnných, které mohou být uvažovány pro konstrukci "univerzálního" souboru indikátorů musí být vytvořena na základě hluboké znalosti **všech** studovaných kultur.

Získat takovou znalost, a měla by to být nejen "znalost PROC", ale i intimní, přirozená znalost **člena** společnosti, "znalost ŽE", je pro jednotlivce sotva možné. Schutz ukazuje, jak dlouhé, plně nesnázi a vlastně nikdy nekončící je cizincovo úsilí zvládnout kulturu, která není jeho vlastní.

Známe jen jedno řešení. Není to žádná zázračná medicína, jenom kus tvrdé a čas pohlcující práce. Nejen na základě existující literatury, ale hlavně na základě své vlastní výzkumné zkušenosti jsme přesvědčeni, že jediným řešením je vytvoření skutečně **mezinárodní pracovní skupiny**. Tým, který zahrnuje výzkumníky ze všech cílových zemí, je nezbytnou podmínkou pro nalezení smysluplných, validních ukazatelů. V ideálním případě bychom měli usilovat o soustavnou mezinárodní spolupráci ve všech organizačních etapách výzkumu; ideálně i ve stadiu plánování. Mezinárodní účast je více než žádoucí při přípravě všech výzkumných dokumentů a naprosto nezbytná pro konstrukci kulturně specifických verzí výzkumných nástrojů.

Cvičení 11.4.

A teď, když už víme něco více o technických aspektech srovnávacího výzkumu, podívejte se, prosím, znovu na výzkum stylem SAFARI a určete, jaká rizika jsou spojena s takovým postupem.

Dnes už většina současných solidních srovnávacích výzkumů neopomíjí spolupráci výzkumníků alespoň při přípravě kulturně specifických výzkumných dokumentů. Mezinárodní spolupráce v jiných etapách výzkumu není ještě tak běžná. Víme proč. V našem mezinárodním výzkumném projektu ATE (Agger 1970, 1972, Agger and Disman 1974, 1980, 1981, Disman 1972, 1974, 1978, 1980, 1981, 1985, 1988, 1989) jsme - s výjimkou zemí, které se k výzkumu připojily dodatečně - používali mezinárodní spolupráci doslovně ve všech etapách práce. Dokonce většina z nás se snažila získat zpětnou vazbu od zahraničních kolegů i ve fázi interpretace a publikování výsledků.

Nebylo to právě snadné. Někdy byla formulace jediné pracovní hypotézy produktem mnoha dnů usilovné práce. Formulaci jediné otázky, rozhodnutí o jediném indikátoru předcházely hodiny často velmi bouřlivých diskusí. Vyžadovalo to od nás všech mnoho práce, mnoho trpělivosti, mnoho snášenlivosti. Myslím však, že nikdo z nás nelituje. Velmi mnoho jsme se naučili a doufám, že jsme se navzájem alespoň v oblasti naší profese imunizovali proti chorobě nebezpečné pro každého, ale zhoubné pro sociologa: proti etnocentrismu. Zejména nám však tento proces dal něco nesmírně důležitého. Schopnost

rozumět skutečnému smyslu našich dat.

11.7. Cizinec hledá byt aneb Epilog

A teď už je čas odejít z toho podivného, zajímavého, ale i nebezpečného světa výzkumu. Proč nebezpečného? Jednak proto, že ta část světa, kterou studujeme, je nepřijemně složitá. Tak složitá, že z bohatých a věčně proměnných struktur života vydrolíme obvykle jen malý oblázek, a ten pak studujeme pod nedokonalým mikroskopem našich výzkumných metod, doufajíc že porozumíme celé hoře. A někdy se nám to i podaří. Ale je tu další, daleko vážnější nebezpečí. Předlouhý řetěz transformací, štafeta, ve které výstup z jedné technické operace je vstupem do druhé, může být pro někoho zvnějšku těžko pochopitelný. Třeba pro toho, pro koho je náš výzkum určen, pro toho, komu naše výsledky mají sloužit, třeba pro

praktickou sociální intervenci. My jsme pak - alespoň morálně - spoluzodpovědní za jeho rozhodnutí. Jen my máme vhled do smyslu technických operací a víme, že naše závěry nemohou mít jinou než stochastickou, pravděpodobnostní platnost. Mělo by být vždy naši povinností jasně ukázat tomu, kdo bude výsledky výzkumu používat, limity poznatků, které mu předáváme a neskrývat tyto limity do atraktivního balení profesionálního žargonu. A ideálně bychom měli psát tak, abychom uspokojili náročného odborného kritika, ale zároveň i tak, jak nám kdysi řekla Markéta Luskačová, aby náš článek zaujal i hokynářku z Kotců.

Za validitu výsledků jsme však zodpovědní výhradně my. Není to lehká zodpovědnost. Jistě, že se budeme snažit hrát svou hru podle pravidel. Nejdůležitější z nich jsou obsažena v téhle knížce. My ale už víme, že naše recepty nejsou zdaleka perfektní, že náš oblázek má reprezentovat horu. Ne vždycky jsme vydrolili správný oblázek a většinou můžeme studovat jen jeho povrch. Ten náš oblázek není metaforou jedinců, vybraných do vzorku. Zde jsou naše recepty většinou - i když ne vždycky - poměrně bezpečné. Oblázek je metaforou obsahu, tedy metaforou indikátorů, jejich validity a interpretace. Zde jsme daleko zranitelnější.

Řekli jsme mnohokrát v téhle knížce, že nezkoumáme jevy, ale jen jejich indikátory. Pokud jste sami neprováděli výzkum a zejména pokud jste se nepodíleli na jeho interpretaci, asi mi sotva uvěříte, jak je psychologicky nesmírně těžké nezapomenout na tenhle prostý fakt. Budete si muset stokrát denně připomínat, že vaše závěry neplatí pro obecný jev, řekněme politické participace, ale jen na vybrané politické aktivity lidí v Hořicích nebo v St. Helens, Oregon. Na tuhle chorobu není jednoduchý recept, jen ukázněnost a skromnost výzkumníka.

Není to náhoda, že končíme svou knihu kapitolou o srovnávacím výzkumu. On je v podstatě každý výzkum srovnávací, i ten, který zkoumá populaci na našem vlastním zápraží. Jednoduchá tabulka, používající nezávisle proměnnou "pohlaví", je ovšem srovnání dvou populací, které se neliší jen pohlavím, ale i vzděláním, příjmem atd. Tabulka třídící data podle respondentova vzdělání je třídí také podle desítek dalších proměnných se vzděláním asociovaných. To jistě představuje problém. Na desítkách stránek této knihy jsme diskutovali potíže spojené s velikostí "přirozených systémů" v sociální realitě. Ale uvedli jsme také řadu receptů, které mohou náš výzkum alespoň částečně imunizovat proti nejnebezpečnějším složkám téhle, bohužel ne zcela vyléčitelné, choroby.

Problém, který máme zde na mysli, je jiný. Lidé s různým vzděláním se neliší jen v sociálních a ekonomických hodnotách, ale liší se i různou životní zkušeností. Ženy jsou stále socializovány jinak než muži, mladí lidé mají jinou historickou zkušenost než staří a byli socializováni do jiného systému hodnot. Zkrátka žádná kultura není homogenní, rozpadá se do řady subkultur. Často jsou ony rozdíly mezi subkulturami právě to, po čem ve výzkumu pátráme, ale přítomny jsou vždycky. My už víme, že kultura je systém sdílených významů, sdílených ovšem jenom uvnitř určité skupiny. Výzkumník sdílí hodnoty jen se svojí vlastní kulturní skupinou a pro ostatní skupiny je cizincem. Schutz ukazuje jasně, jak často se cizinec může mýlit v interpretaci sociální situace v kultuře, která není jeho vlastní. Jistě, rozdíly mezi subkulturami nejsou tak dramatické, ale mohou stále vést k chybné interpretaci. Jen kvalitativní výzkum je svojí podstatou imunní proti tomuto typu zkresení. V kvantitativním přístupu je téměř vše, co jsme si řekli v této kapitole - snad s výjimkou problémů překladu - aplikovatelné na každý výzkum.

Dr. Watson je už příliš unaven, aby se zeptal: "Tak co si s tím tedy počneme?". Vy jste už unaveni asi také, ale chápete, že největší nebezpečí hrozí ve fázi interpretace dat a víte, že v mezinárodní srovnávacím výzkumu je mezinárodní pracovní tým nejlepším prostředkem proti etnocentrické interpretaci dat. V jiných výzkumech patří tato úloha kvalitativní pilotní studii a důkladnému předvýzkumu a ještě něčemu, o čem se v lépe vychovaných učebnicích sociologického výzkumu nemluví: proč se neporadit o naši interpretaci s těmi, kteří jsou experty na zkoumané subkultury, s některými zkoumanými osobami. Joska Hájek, penzionovaný kovář z Dobrušky, by mi asi otloukl o hlavu článek napsaný v profesionálním žargonu pro vědecký časopis, ale kdybych mu o mých závěrech jenom vyprávěl, moc dobře a rychle by objevil všechny nesmysly v mé interpretaci světa, jehož on je členem. Stejně jako ten pan farář z pohádky o Egri Bikaveru. Je to trochu neortodoxní postup, asi nevědecký, určitě pracovní, ale funguje zatraceně dobře.

Když teď listuji stránkami dokončeného textu, vidím, že je to vlastně knížka o trampotách. To já dobře vím. Někdy se mě moji studenti v Kanadě ptají, proč, když jsem tak kritický k empirickému výzkumu, se jím přece zabývám. Když jsem ten den hodně cynický, řeknu jim, že člověk se něčím žít musí. Když jsem v méně cynické náladě, odpovím jim starou

českou židovskou anekdotou. Vy ji asi znáte, ale pro jistotu je zde v naší poslední pohádce.

Pohádka pro odrostlejší děti 24

Pohádka na rozloučenou

Bylo, nebylo, ale rozhodně to bylo v dobách spíše temných, když se pan Kohn rozhodl, že by se chtěl vystěhovat do Izraele. A protože měl dobrého známého na vnitru, dostal výjezdní doložku. Pan Kohn šťastně odjel, ale za pár týdnů byl zase v Praze nazpátek. Uplynul nedlouhý čas a pan Kohn požádal o výjezdní doložku znovu, ale po několika týdnech byl zase nazpět. A když se to všechno opakovalo ještě několikrát, bylo to i pro toho přítele na vnitru moc. Tak si nechal pana Kohna předvolat a povídá: "Pane Kohn, vy nemáte rád Izrael?" "Kdepak, nemám" povídá na to pan Kohn. "A co Československo, to máte rád?" "Zbláznil jste se?" povídá pan Kohn. "Tak tedy proč..?" Pan Kohn se rozzáří: "Ale ta cesta, ta cesta, to je nádhera.."

K vám doma bych neměl být takhle cynický. On ten sociální výzkum je opravdu důležitý. Ale ovšem, dá to pěknou fušku aby byl opravdu užitečný. Ona ta cesta je opravdu krásná, zajímavá a plná dobrodružství a je to skutečná výzva. Půjdeme-li touto cestou, nebudeme-li používat objížďky, abychom se vyhnuli nepřijemným rigolům, můžeme dostat i osobní odměnu. Proces výzkumu nás naučí být pokornými ve společenských vědách. Neskromný sociolog je nutně etnocentrický a zůstane provždy cizincem. Jen ten, kdo se pokorně přibližuje k novému výzkumu jako ke kultuře, která není jeho vlastní, má naději, že jí pochopí, že "její kulturní vzorce se stanou zaručenými recepty a bezpečným útočištěm. Pak cizinec přestává být cizincem." A jen pokorný cizinec najde byt."

Řešení úkolů z kapitoly 11.

Cvičení 11.1.

Zodpovědět prvé dvě otázky není příliš obtížné. Pro odpověď by stačilo měřit příjem v jednotkách měny té které země. Se třetí otázkou je to složitější. Pro ni musíme měřit obě měny ve shodných jednotkách. Ale to už známe, je to postup, který jsme diskutovali v souvislosti se standardizací dat pro vícerozměrnou regresní analýzou: měřili bychom příjmy v každé zemi odděleně v jednotkách směrodatné odchylky a mohli bychom, ale nemuseli použít průměrný plat v každé zemi jako nulový výchozí bod.

Cvičení 11.2.

Vzhledem ke kulturnímu charakteru diagnostiky a terapie by měly zdánlivě identické indikátory v různých zemích různý význam a srovnání by bylo zkresleno. Kdybychom chtěli kupř. studovat, jaký vliv má existence národního nemocenského pojištění na kvalitu poskytované zdravotní péče a srovnávali Anglii a USA, nebyli bychom schopni rozlišit, co je vliv existujícího pojištění a co je funkcí existujících rozdílů ve filosofii medicíny v obou zemích. V sekundární analýze oficiálních zdravotních statistik z různých zemí mohou kulturní rozdíly v diagnóze vyvolat závažná zkreslení.

Cvičení 11.3.

Přinejmenším jedna věc je docela zajímavá: Italové podporující křesťanskou demokratickou stranu jsou daleko méně snášenliví, než lidé podporující obě levicové strany. Proč, o tom můžeme jen spekulovat. Potřebovali bychom mnohem více dat, abychom mohli navrhnout teorie, pohrávající si s koncepty náboženského fundamentalismu, autoritativní osobnosti atd.

Cvičení 11.4.

Safari styl je přímo zamořen metodologickými hříchy, ale všechny můžeme shrnout pod jediné jméno: etnocentrismus. Důvody pro toto tvrzení jste už určitě našli sami.

jednoduché, krátké stupnici respondentovu schopnost komunikovat v angličtině a posouzení etnického charakteru bezprostředního okolí respondentova domu nebo bytu.

Je samozřejmé, že záznamový arch musí poskytnout příslušné rubriky pro záznam takových informací, opět pokud možno ve velice jednoduché standardizované formě.

7.5. Když se sociolog nevtírá

Přirozeně zde budeme mluvit - a opět jenom velmi stručně - o neobtrusivních metodách, o pozorování a o studiu dokumentů.

Standardizované pozorování

Akt pozorování - alespoň potenciálně - neinterferuje se studovaným systémem. To ovšem platí jen tehdy, když pozorované osoby nevědí, že jsou sledovány. Známe různé techniky jak můžeme pozorovatele skrýt, od skryté kamery, přes jednostranně průhledné zrcadlo až po sociální ukrytí pozorovatele. Pokud tyto techniky fungují, největším problémem je etičnost takové akce. Ale o tom budeme hovořit ve zvláštní kapitole. Zde jenom připomeneme, že neobratné použití technických pomůcek, jako zrcadel, nebo skryté kamery, i když nevede nutně k fyzickému ataku na pozorovatele (ale i to se stává), vyvolá takové zkreslení, že zcela otevřené pozorování by bylo lepší. (O zkreslení vyvolaném tím, že zkoumané osoby vědí, že jsou pozorovány, jsme již hovořili.) Pravděpodobně nejspolehlivější je sociální ukrytí tazatele. Pozorujeme-li, jak se třeba chovají lidé ve frontě v samoobsluze, na přednášce, v tramvaji, na fotbalu, není obvykle obtížné, aby pozorovatel přijal roli zákaznka, posluchače, sportovního faný atd. Je to jedna z forem zúčastněného pozorování, o kterém budeme mluvit daleko podrobněji v souvislosti s technikami kvalitativního výzkumu.

Máme-li použít výsledků pozorování v kvantitativním výzkumu, standardizace pozorování je nezbytná. Bez ní bychom nemohli zaručit srovnatelnost dat od různých pozorovatelů. Řekněme, že bychom chtěli testovat hypotézu, že studenti, kteří sedí ve velkých univerzitních aulách v zadních řadách sedadel, sledují přednášky s menší pozorností než studenti, kteří sedávají vpředu. Navrhovaný postup by byl použitelný jen ve velké třídě a na začátku školního roku, když se posluchači ještě neznají. Mladí pozorovatelé by se pak nelišili od ostatních studentů. Každý pozorovatel by měl přidělenou skupinu sedadel a zaznamenával

by chování studentů, kteří by seděli na těchto místech. Záznamový arch by obsahoval plán sedadel, který byl pozorovateli přidělen, a chování studentů by bylo zaznamenáváno v předurčených časových intervalech, řekněme každých deset minut. Pro každou z těchto period by pozorovatelé obdrželi zvláštní formulář. Chování studentů v každé periodě pozorování by bylo kódováno do připravených kategorií, které by mohly vypadat asi takto:

- (1) Sleduje přednášejícího, dělá si poznámky
- (2) Občas sleduje přednášejícího, poznámky dělá jen sporadicky.
- (3) Občas si dělá poznámky, ale také se baví se sousedem, nebo si čte.
- (4) Je pasivní.
- (5) Dřímá, usnul.
- (6) Odešel.

Takovéhle uspořádání výzkumu zní docela pěkně a snad i elegantně. Ale pozor, mohou zde být různé, obratně zamaskované pasti. Tak se proto podívejme na pohádku číslo 18.

Pohádka pro odrostlejší děti 18.

O schůzích a křížovkách

To bylo ještě v době, kdy umění jak přežít nekonečné schůze a zůstat duševně zdravý, patřilo k základním životním nutnostem. Zkoušeli jsme všechno. Až jednoho dne přišel náš přítel Mýša Pergler s nápadem vpravdě geniálním: "Křížovky!" Ne tedy je luštit, to je příliš viditelné, ale vytvářet je. Po prvních několika slovech to není tak snadné. Musíte se zamyslet, tak se třeba zamýšleně podíváte na přednášejícího. Pak vás něco napadne, napíšete další slovo a legendu, lektor je potěšen posluchačem, který je pozorný a dokonce si dělá poznámky a ty dvě, tři hodiny schůze utečou přece jenom snesitelněji.

Asi tři dny po tomhle vynálezu jsem jel přednášet do Košic. Na jakési divné, nudné téma. V poslední řadě seděl mladý muž. Velice pozorný, dělal si poznámky, když nepsal, sledoval mě zamýšlenými očima. To bylo přece jen trochu mnoho. Protože se při přednáškách rád procházím mezi lavicemi, zamířil jsem při nejbližší příležitosti do severozápadního rohu místnosti, kde seděl ten pozorný mladý muž. Samozřejmě tvořil křížovku, docela velkou a složitou. Tak jsem mu o přestávkách pogratoval, jak tvořivě využívá čas. Po lehkém začervenaní odmítl skromně moji chválu: "Ale to dělají v Praze už dlouho..."

Poučení:

Za prvé, zkušenosti se diseminují v naší vlasti zatraceně rychle, zejména, jde-li o něco, co není tak docela košer. A za druhé, interpretace chování může být někdy velice mylná.

Zatímco pozorování neruší studovaný proces, a v tom je jeho veliká síla, je spolehlivým nástrojem jen pro zkoumání takových jevů, které můžeme přímo vnímat. Spoj mezi pozorností a chováním, jako jejím ukazatelem nemusí být vůbec jednoduchý. Zatímco záznam chování